

Ponyva és művészet

Orosz Diána

Az emberiség történelmének egyik legrégebbi, leg-sokoldalúbb textíliája a ponyva. Felhasználási területei az idők során bővültek és a technikai újító eljárások-nak köszönhetően differenciálódtak. A ponyvát ma úgy jellemezhetnénk, mint egy műszaki textíliát, amely a len-kenderipar legjellemzőbb gyártmánya. Készülhet pamutból, lenből, kenderből, félkenderből és ezek keve-réből. Szövési, kikészítési eljárásai, elsősorban az impregnálás, az egyes felhasználási területekhez iga-zodnak. A szegedi Kenderfonó- és Szövőipari Vállalat által 1967-ben kiadott Műszaki Textiltermék kataló-gusban mintegy 50-féle ponyvatermék található. Ezek között szerepelnek a sűrűn szövött, gyakran impregnált vitorlavászon, a táska- és bőrröndvász, a bank- és pénzeszsákok különböző ponyvaszövetei, a malom- és mezőgazdasági terményzsákok, a relaxa- és napernyő-ponyva, az autótakaró ponyvák, a színes, csíkos, ken-der- és pamutponyvák, a cipővásznak ponyvái és a díszletvász.

Ahogy a műszaki textiltermékek katalógusából is látható, a ponyvát szinte minden területen alkalmazták és alkalmazzák napjainkban is. Ebből a repertoárból most két területet szeretnék részletesebben bemutatni. Mindkettő a szórakozáshoz és a kultúrához, illetve a technikához kapcsolódik.

Az egyik a szabadtéri szórakozás, a majálisok vilá-gába kalauzol el bennünket, illetve a korai vidámpar-kok találmányaihoz. A másik szorosan kapcsolódik az előbbihez: a cirkuszok és a színház, illetve a szcenográfia területe. Mindkettőt felöleli, össze- és át-fogja a művészet és a művészettörténet, amelyeken keresztül vizsgálom a ponyvát.

Színház

Időrendben a színházban, illetve annak kezdeti formáiban jelent meg a ponyva. Az ókori, klasszikus-nak tartott görög-római színházban is használtak már díszletelemeket és háttérképeket. Itt alapvetően a táj szolgált kulisszaként, illetve a színészek nagy távolság-ban is látható maszkjai domináltak az előadások alatt. Marcus Valerius Martialis, a feltételezhetően 38-ban született római költő, epigrammairó „A tág Lydia” című versében megtaláljuk a ponyva első, korai dokumentált megjelenését: „(...)mint színházunkban, hogyha ponyva lazul(...)”. Eszerint a ponyvát esős idők alkalmával feszítették ki a kör alakú színház felett, hogy a több napig tartó ünnepek, előadások alkalmával védjék a nézőket és a színészeket a zord időjárási körülmények-től.

A középkori vásárok és piacok elmaradhatatlan látványosságai voltak a vándormimesek és vándorszí-nészek, a „csepürágók”, akrobaták és artisták, akik városról városra, faluról falura jártak és előadásaikkal szórakoztatták a közönséget és kalapozták össze tiszte-letdíjukat az előadások végén. Ekhós szekérrel jártak. Az ekhó egy szekér fölé emelt építmény volt, fa-, később fémvázra erős, nyers, néha színes ponyvát húztak, amely védte az utazókat és a szállítmányt is. Az 1712-ben készült Szepesbéla mintakönyv egyik szabásmin-

táján egy gazdagon díszített ekhós szekér építményének rajza látható. A 20. századi lakókocsik őse, amelynek ezen első példányaikat Európa-szerte használták, a 19. századi vásározó románoktól a magyar fuvarosokon keresztül az amerikai pionírokig.

A kocsi gyakran festett volt, kívül igen díszesen, hogy már messziről felismerhessék őket (korai reklám), belül a fa- vagy a ponyvaborítást festették ki, gyakran semleges, több játék háttérül szolgáló tájképpel. Volt, hogy a mozgatható falú szekér oldalát egyszerűen le-hajtották az előadások alkalmával, mintegy mozgó, azonnal felállítható színpadot rögtönözve a piactéren. Belsejében festett kulisszaként szolgáló ponyvateker-csek, ponyvafüggönyök voltak elhelyezve a színészek jelmezei mellett.

A 13–14. században a színjátszás megjelent a templomban is, majd a vallási körmenetekkel kikerült a templomból a templomi kapuk elé, majd a piactérre, a főtérre. Ez volt a Krisztus szenvedéstörténetét jelme-zes színészek által bemutatott passiójáték. A mirákulum a 14. században jelent meg és fokozatosan terjedt el német és francia nyelvterületen. A mirákulumot, amelyből a középkor jellegzetes műfaja, a szentek legendáit feldolgozó misztériumjáték alakult ki, már magas, ácsolt, egymás mellé állított színpadokon mutatták be. Kezdetben vándorszínészek hordozták az országutakon a szekerekre épített hármasszínpadké-peket, amikor a menny, a föld és a pokol egy-egy szeke-ret kapott dobogóként. A moralitás esetében a hármasszekérszimbólikából eltűnik a menny és a pokol, s ma-rad a földi szín, a polgári szobával, enteriőrrel. A dísz-letszekerek előzményei a kora középkorban, a 11–12. századra tehetőek, s a „biblia pauperum modernum”-mal (szegények bibliája) kezdődtek. Az írástudatlan nép művelését szolgálták ezek a többnyire főként ponyvára vagy fára festett jelenetek, ame-lyeket a „mutogatók” készítettek és zenés, énekes előadás kereté-ben mutattak föl, vagy hordoztak körbe a piactéren, eredetileg bibliai jelenetek tanítá-sa céljából.

Id. Pieter Brueghel 1559-ben készült fest-ményén, a „Farsang és Böjt harcán” a vallási körmenetek és a világi elemekkel vegyült szín-játszás folyamatára láthatunk példát. Ez egyfajta rituális ta-vaszünnap, télbúcsúza-tatás volt. A festmé-nyen látható a nagy, kövér Farsang uraság s vele szemben a vézna,

Lehoczky Krisztina: Délnyugati szél, olajfesték. (Teherautó-ponyva)

beteges Bőjt asszony kicsi, színesre festett, kerek kocsikkal, „mozgó színpadokkal”. Bal oldalon ponyvával fedett szimbolikus tárgyakat hordoznak. Az úrnapi kocsi egy kereken mozgó díszletszínpad volt, könnyű, ácsolt faszervezettel, melyre ponyvát feszítettek és arra hátteret festettek. Egy ilyen kocsi rajza maradt fent 1646-ból, egy szerepkönyvből.

Szintén szerkezet fedezhető fel Dennis Van Alsoot hat pannóból álló festményciklusának 3. és 4. darabján. Az 1615-ben készült festmények a 14. századra visszanyúló Ommegangot mutatják be. Az Ommegang jellemző vallási felvonulás volt Európa szerte, sok közülük máig fennmaradt és virágkarneválhoz hasonló látványossággá vált. A brüsszeli körmenetet azonban eredeti pompájához és rendeltetéséhez méltón tartják meg minden évben Németalföldön, a felvonuló kocsik gazdagon díszítettek és oldalfalukat festett ponyvák borítják, olykor a színpadokon kisebb jeleneteket játszanak a színészek, a szintén festett kulissza előtt.

A cambriai könyvtárban őrzött eredeti, 1514-es szerepkönyvből származó színezett rézmetszet egy tipikus vándorkomédiás színpadot ábrázol, amely fából készült, elhúzható kulissza függönnyel, festéssel, kis görög mintázott maszkkal a függőnytartó rúd tetején. A 19. század közepén készült Angliában egy színes akvarell, (feltehetően London egyik főterének tövében felállított színpadsort ábrázol), amelyen a szereplők az egyes jelenetek bemutatása után vándoroltak színpadról színpadra, kiküszöbölve a díszletváltoztatás problémáját. Az első színpadon festett plakátokat láthatunk a színdarabra jellemző képekkel, a színészek nevével és a játékidő feltüntetésével. Feltehetően ponyvára, sűrű szövésű vászonra festették a plakátot, talán a papír drágasága miatt, amit a vándorszínészek szerény anyagi körülményei nem engedhettek meg számukra.

Igazi technikai vívmányokat a reneszánsz polihisztor művészei és feltalálói hoztak a festett ponyvák és egyéb színpadi mozgó mechanikai szerkezetek sorába. Leonardo da Vinci nemcsak művészeti munkássága, de számtalan ötletes, különleges színházi látványossága is öregbítette hírnevét, amelyek elkészítéséhez számtalan találmányát és technikai-tudományos kísérletének eredményeit felhasználta (mozgó „deus ex machina”-k, forgó-mozgó színpadi szerkezetek, süllyedő-emelkedő díszletelemek, „repülő” szárnyas lovak – mind festett, vagy nyers ponyva felhasználásával).

A színházi díszlettervezés igazi fénykora a barokk volt, számtalan újításával, nagy és látványos gépezetekkel és hatalmas festett kulisszákkal (Baldassare Peruzzi, Gaspare és Carlo Vigarani, Carlo és Ferdinando Bibiena), majd a rokokó korának illuzionista operaszínpada tökéletesen megfestett vedutáival (Canaletto egy ideig díszletfestő volt, majd korának legkeresettebb vedutafestője) – ezek mind sűrű szövésű ponyvaszövetre készültek. A párhuzamos sín párokon mozgatható táj- és életképeket ábrázoló kulisszák alapanyaga a lenvászon volt. Erre olajfestékkel dolgoztak, amelyet speciális firniszekkel és lakkokkal rögzítettek és impregnáltak. A 19. században a rikkancsok által terjesztett napilapok színes litográfiái, karikatúrái is bővelkednek színházi háttérfestmények ábrázolásaiban (Honoré Daumier, Gustave Doré).

Egy igazi kuriózum a világ legöregebb, fennmaradt színháza, a svédországi Drottningholmi Királyi Színház, amely 1766-ban épült, s eredeti állapotban vészelte át a történelem évszázadait, majd a 20. század végén

Velekei József Lajos: Mantra (Pamutponyva)

átesett restaurálás után jelenleg teljes, eredeti pompájában tündököl. Különlegessége a 18. századi színpadokra jellemző „telarik” használata. A „telari” egy, az ókori görög-római színházakban is használt háromoldali díszletfal, amelyet egy fa-, később fémtengely körül forgattak, mindhárom oldalán más-más felvonáshoz tartozó háttér volt. Oldalai festett ponyvák voltak. Ez volt a kezdeti és később bevált változtatható díszlet legegyszerűbb megoldása. A telarikat egymás mögé, perspektivikusan helyezték el, így a zsinórpádlásról leereszthető, illetve a sín párokon mozgatható kulisszákat is helyettesíthették. A Drottningholmi Királyi Színház igazi különlegessége a két mechanikus szerkezet. Egy szélfúvást imitáló találmány, amely egy faszervezeten álló fahenger volt, benne kövek voltak elhelyezve, a dobra nagyon erős ponyvavászon, vitorlavászon feszült. A kerek forgatták, s a kövek a dobhártyaerősen megfeszített kerékfogak között visszaverődve mennydörgésszerű, vagy kisebb kövek esetében esőzés hangját adták. A másik mechanika ugyanilyen favázon állt, rajta egy nagyobb fahenger, erre ponyvavászon volt ráterítve, amely a kerék forgatásakor ki- és belengett és ez egy nehéz, sűrű szövésű anyagnál fémlemezhez hasonló zengő hangot adott.

A hagyományos, barokk kori, illetve 19. századi színpad- és díszlettervezési illetve díszletépítési eljárások nagymértékben megváltoztak. Részben a századvég minimalista színpad design miatt, részben a felhasznált anyagoknak köszönhetően. A festett kulissza még mindig létező eleme a színpadi látványvilágnak, főleg ha a klasszikusnak számító operáról, vagy balettről van szó, bár ezeket is kezdi kiszorítani a mindenütt hódító és magának egyre nagyobb teret követelő médiaművészet és a vetített háttérfestmény, háttérkép. A kezdetben tűzveszélyes len-pamut ponyvát, amely tűzmentesítő impregnálást kapott, kezdi kiszorítani a speciális fekete és sötétkékek színeiben elterjedt díszletanyag, amelyet már akrillal, szintetikus festékkel festenek meg.

A falótól a vidámparkig

A körhinták vagy más néven ringliszpilek fénykora az 1900-as évek voltak. Angliától kezdve Németországon keresztül Bécsig rengeteg fajta és stílusú körhinta létezett. Magyarországon a nemrégiben restaurált Fővárosi Vidámpark körhintája a legszebb. Meg kell említeni a vidámpark állítás másik formáját, az utazó vidámparkot, mely gyakran a vándorcirkusszal és vándor

A Wertheim vándorcirkusz PVC ponnyvasátora a Kőbánya-Kispest metrómegállónál (2007 tavasz)

dorszínházzal társulva működött és utazott városról városra. A faluba eljutó, gyakran cigányok által működtetett színészi, cirkuszi, bűvész és akrobata előadókból álló társulatok állították fel a falu mezején vagy a szabadtéren a körhintát. A ringlispíl forgáscentrumában a rúd köré általában egy favázat vagy hengert, több esetben sokszögű faépítményt emeltek. Elterjedt szokássá vált idővel a forgástestre feszített, kasírozott papírt vagy textilanyagot kifesteni. Az ábrázolások között megjelentek a népies motívumok, a balladák világának szereplői, a népdalok alakjai, a népmesék figurái és más mesés elemek. Utóbbiak nemcsak a festett ponnyván tűntek fel, hanem a körhinta állat- és mesefiguráiban is visszaköszöntek. Jól láthatóak az 1900-as évek idejéből származó korabeli, archív képeslapokon és fényképeken, amelyeken a Hans Christian Andersen-mesék alakjaitól, a Grimm testvérek mesevilágán át számtalan monda és rege elevenedett meg.

A szabadtéri ünnepek állandó szereplői, mind a vidéki-falusi, mind a nagyvárosi közegben a sátrak és a pavilonok. Anyaguk változott csak az idők során, a természetes len-kender ponnyvát kiszorította és felváltotta a szintetikus szálanyag. Ilyen ponnyvaszerkezet a céllövő- és vurstlisátor, a cirkuszi sátor, a sörsátor, az ideiglenes étterem, a mobil pecsenyész sátor, a vattacukorárus bódé, a törökmézes ponnyabódéja.

Ponnyva a levegőben

Leonardo da Vinci a repülésben tett kutatásai két irányban haladtak. Az egyik az elméleti munkásság, a madarak repülésének megfigyelése, a szelek mozgásának tanulmányozása és más aerodinamikai jelenségek rögzítése volt, a másik a mozgás leutánzása, a szerkezetek kikísérletezése, megtervezése, megépítése. Kutatásai során azt a konklúziót vonta le, hogy a madarakat a szárnycsapkodások tartják fent a levegőben, ezért teljes figyelmét a szárny tanulmányozására és megtervezésére fordította. Első repülő gépszerkezetei a szárnycsapás elvén alapultak, denevérszárnyait emberi erővel mozgatták és a szerkezetben az ember hasmánt fekvő helyzetbe helyezkedett el. Bevezette a légcsavar elvét is. Leonardo pontos, precíz feljegyzéseiből kiderült, hogy a „légi csavar” spirális erőkarjaira és a többi repülő szerkezeteinek szárnyaira is erős ponnyvaszövetet tervezett. Különösen igaz ez a szintén általa feltalált ejtőernyőre, amely a mai ejtőernyő őse volt, és a mester szerint telí-

tett anyagú sátorszövetből kellett készülnie, 12 rőf oldal- és 12 rőf magassággal.

A reneszánsz polihisztorai után is foglalkoztak a repülés tudományával. A hőléggelballon egyik legkorábbi említése egy brazil jezsuita atya, Bartolomeu Lorenzo de Gusmao nevéhez fűződik. Ő 1709-ben, hetvennégy évvel a Montgolfier fivérek előtt, a portugál király liszszaboni palotájában mutatja be attrakcióját. A hőléggelballon terve csak modellként kelt életre, a „Passarolá”-nak keresztelt siklórepülőgép után. Gusmao gépezete egy vitorlavászonnal borított kád formájú barkedőből állt, belsejében különböző desztillátumok és vegyületek voltak, melynek segítségével világított, ezzel is nagy ámulatot keltve a palota publikuma előtt. 1782-ben a franciaországi Annonayból (Lyon mellett) egy meleg levegővel töltött selyemzsák emelkedett a levegőbe kb. 300 méter magasan szállva és 1500 métert megtéve. Ez volt az első kísérlet szabad területen. Ezután a Montgolfier testvérek építettek hatalmas ballont vászonból és papírból. Szintén 1783-ban történt egy újabb kísérlet, ez alkalommal két francia papírkészítő eresztett fel egy művészi díszített ballont, XVI. Lajos és Marie Antoinette jelenlétében. A léggömbhöz egy gondola tartozott, melyben egy kakas, egy kacsa és egy bárány foglalt helyet. A 2,5 kilométeres repülés után az utasok és a ballon is sikeresen földet ért. Az első embert szállító ballonnal, a „Montgolfiére”-rel végrehajtott sikeres repülés, mintegy huszonöt percig tartott. A Montgolfier fivérek a sikereken felbuzdulva folytatták kísérleteiket. Nemsokára egy fizika professzor, Jacques Alexandre César Charles is csatlakozott hozzájuk új eljárásával, amikor a ballont nem levegő, hanem az annál könnyebb hidrogéngázzal töltötte meg. Ezt a ballonszövetet gumioldattal impregnálták és selyemből, illetve vászonból készítették. A kísérletek sikerei után a repülő eszközt bevetik a belgiumi fleurs-i csatában, mint felderítő járművet. 1849-ben az osztrák hadsereg ugyanilyen felderítő ballonokról bombázta Velencét.

A léggömb következő fejlődési lépcsőfoka a kormányozhatóság megtervezése és tökéletesítése volt. 1852-ben a francia Henry Giffard Párizsban felszállt saját építésű egyszemélyes léghajójával. Hajója orsó formájú gázballon volt, amelyet egy gőzgép hajtotta légcsavar mozgatott. Az előbbi ballonokhoz képest újdonság volt, hogy Giffard tervezett egy „kiel”-t, azaz egy háromszög alakú vitorlát, amely lehetővé tette a konstrukció kormányozhatóságát. A „La France” sikeres próbarepülését két francia katonatiszt (Charles Renard és A. C. Krebs) hajtotta végre 1854-ben. Az 1869 m³ térfogatú jármű torpedó formájú volt és gondola kapcsolódott hozzá, kilenc elektromos motor hajtotta és légcsavar mozgatta. Ez volt az első léghajó, amely tökéletesen kormányozhatóan repült át Calais-Meudon fölött. Louis Godard gázballonja 7017 utasával vonult be rekordkísérlet legjobbjai közé. Színes léghajója 1896-ban a milleniumi kiállítás idején emelkedett a magasba. Egy év múlva Godard már levelek és csomagok postázására használta a ballont. Erre vállalkozott a Turul is 1904-ben, amikor a személyszállítás mellett postai küldeményeket is továbbított. A magyar Turul a Tattersall és a margitszigeti sporttelep területéről indult.

A repülőgépek első modelljei – Leonardo rajzain túl – reneszánsz műhelyek kísérletező művészei keze körül kerültek ki. A sikló- és vitorlázórepülő aerodinamikát kihasználó könnyű, faváz, ponnyával fedett repülő szerkezetei, gyakran összekapcsolódtak az ejtőernyőt

alkalmazó zuhanó-repülő szerkezetekkel (a korai Leonardo da Vinci-féle kísérletek dokumentációja alapján. Codex Atlanticus).

A Ludwigh Ede magyar-francia mechanikus által tervezett helikopter (Ludwigh-féle helikopter) csak modellként épült meg 1896-ban. A két szárny (szárnyvázra feszített erős ponyvavászon) mozgatását a légcsavarok hajtásával együtt a motor végezte. A Farman testvérek 1908-tól 1941-ig terveztek és építettek repülőgépeket, több mint kétszáz típust. Sok modelljükön ponyva fedte a szárnyakat. Egy, a Kölber kocsigyár udvarán készült fotón (kb. 1910-es évek) egy bambusznádból készült, könnyű szerkezetű repülőgép látható, szárnyain vastag, impregnált ponyva volt kifeszítve. Svachulay Sándor elsőként készített hegesztett acélcső szerkezetű gépeket. „Albatrosz” nevű gépének szárnyait ponyva borította.

Az első embert szállító repülő szerkezet megalkotása és használata mégsem Európában történt. A dicsőség Kelet-Ázsiának jutott, ahol már kb. a 12. század végén sárkányokon (sárkány- és vitorlázórepülőn) hajtottak végre katonai felderítő repüléseket.

A ponyvával borított járművek a szárazföldi szállításban is fontos szerepet játszottak. Az ekhós szekértől kezdve az autók lehajtható tetejéig, a modern sportautók és terepjárók takaró ponyváig számtalan esetben jelent meg a ponyva különböző változata.

Ponyva az utcán

Az utca egyik meghatározó eleme az előtét, a ponyvatető és az árusbódé. A történelem legkorábbi civilizációi óta ponyvával oldották meg az árnyékolást az utcán és a lakóhelyen is. Megtalálhatjuk az ókori Pompeji utcáin (a pallaárusok standjai), a középkori város piacain (a kézművesek leterített ponyvái), a 19. századi európai nagyvárosok sikátoráiban és belvárosaiban (felállított kioszkok) éppúgy, mint a modern metropoliszok nyüzsgő utcáin (hot-dog és virágárus).

A vásárok kedvelt, kezdetben a népművelést szolgáló, olcsóbb kiadású könyvecskéi, majd a népi kalendáriumok és korai betyártörténetek, később az előfizethető, ciklikusan megjelenő szórakoztató irodalmi tömegtermeléseként írt történetek a ponyvairodalom gazdag repertoárjából kerültek ki. Az irodalmi ponyva jelentős stilisztikai és tartalmi átalakuláson ment keresztül, s a 20. században megszületett, a két nagy népsze-

rűségnek örvendő, szubkultúrákat felölelő társadalmi vetületű „comics”, a képregény, és az elsősorban amerikai ponyva vagy lektűr.

* * *

A fentiekből jól látható, hogy a ponyva hány különböző területen és milyen sokféle feladatot látott el az idők folyamán. Legyen szórakozás, kultúra vagy művészet, a ponyva mindenhol jelen van, fizikai vagy elméleti formában.

Válogatott szakirodalom

- Brown, John Russel (főszerk.): Képes színháztörténet. Magyar Könyvklub, Budapest, 1999
- Dankó Imre: Régi vásáraink világa. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen, 1992. Folkór és etnográfia, 71.
- Hegedűs Géza- Kónya Judit: Kecskéének – azaz két és fél évezred drámatörténete. Gondolat Kiadó, Budapest, 1969.
- Jalovszky Katalin- Tomsics Emőke: A tegnap világa. Magyarországi városok a századfordulón írásban és képen. Officina Nova, Budapest, 1992.
- Keresztes Gyula: Marosvásárhelyen vásár tartatik. Kriterion Kiadó, Bukarest, 1996.
- Paturi, Felix R.: A technika krónikája. Officina Nova, (Budapest), 1991.
- Porzó (Ágai Adolf): Utazás Pestről Budapestre 1843-1907. Rajzok és emlékek a magyar főváros utolsó 65 esztendejéből. Pallas, Budapest, 1908.
- Bakó László, Faragó László, Sas Lászlóné: „Műszaki Textiltér-mék Katalógus”.
- Kenderfonó és Szövőipari Vállalat kiadványa, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Készült az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság irányításával, Szeged, 1967. TM Endrei Walter Könyvtár: A_2018
- Domonkos Ottó: A magyarországi céhes szabók mintakönyvei 1630 -1838. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1997. TM Endrei Walter Könyvtár: B_1269
- Cesare Orselle, Eduardo Rescigno, Renato Caravaglia, Rubens Tedeschi, Giorgio Lise, Rodolfo Celletti: Európa Zenéje sorozat: Az opera születése. Zeneműkiadó Budapest, 1986.
- Giorgio Lise, Eduardo Rescigno: Európa Zenéje sorozat: A 18. századi opera Scarlattitól Mozartig. Zenemű Kiadó, Budapest, 1986.
- Orosz Diána: Mi is az a ponyva? tanulmány. Ponyva/Tarpaulin kiállítási katalógus. A Textil- és Textilruházati Ipartörténeti Múzeum (Textilmúzeum) kiadványa. Budapest, 2008.
- Loszmann Dávid: Magyarországi barokk kastélyszínházak. <http://arch.eptort.bme.hu/27/27loszman.htm>